

м. Києві, звинувачені у належності до вигаданих контрреволюційних організацій і репресовані у 1937–1938 рр. //З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВС — КДБ. — 1994. — №1/1
15.ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 60701.

Анотації

Чёрная Л. Н. Репрессии немецкой интеллигенции в г. Киеве (30-е годы XX века).

В статье на основании архивных документов освещаются некоторые эпизоды репрессий немецкой интеллигенции в г. Киеве в 1930-е годы.

Chorna L. M. Repressions of German intelligentsia in Kyiv in 1930s.

The article deals with some episodes of German intelligentsia repressions in Kyiv in 1930s. On the basis of archive documents.

О. А. Шановська

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ДУХОВНОЇ ОПОЗИЦІЇ РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМОВІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ УРСР)

Наприкінці 1980-х рр. радянська інтелігенція вперше за всю свою історію отримала реальний шанс захопити владу і, реалізуючи свій інтелектуальний потенціал, запропонувати суспільству конструктивну гуманістичну політичну програму, яка б забезпечила утвердження свободи і демократії.

Інтелігенція певною мірою виконала місію, яку призначила їй історія. Кращі її представники зробили значний внесок у наближення етапу демократичних перетворень, досягли чималих результатів в опозиційному і реформаторському русі “знизу”: вони, крім того, що опікувалися проблемами збереження традиційних цінностей суспільства, відродження національної культури, мови, також відстоювали права людини і нації; ініціювали створення громадських організацій культурологічного, а невдовзі — політичного ґатунку, які стали паростками відродження громадянського суспільства; утворили масовий суспільно-політичний рух національно-демократичного спрямування; ввели в політичну практику методи ненасильственої масової

політичної боротьби (мітинги, маніфестації тощо). Поява таких демократичних новацій в умовах авторитаризму значною мірою зумовлювалась специфікою суспільно-політичного розвитку СРСР.

Історики вже висвітлювали історичні обставини, які призвели до суттєвих змін політичної системи за часів правління М. С. Горбачова. “Революцією зверху” називають вони ініційовану владою модернізацію суспільства, що мала на меті виправлення “окремих деформацій” соціалізму і, хоча й передбачала зміни виключно в рамках існуючої політичної системи, тим не менш означала на практиці лібералізацію і плюралізацію радянського суспільства.

Окремо фактори активізації політичного життя в добу перебудови аналізували відомі вітчизняні історики С. В. Кульчицький, О. Д. Бойко [1]. Також розглядали чинники національного відродження, зародження та становлення народної опозиції А. М. Русначенко, більш побіжно — О. В. Гарань, Г. В. Касьянов, В. М. Литвин, Г. І. Гончарук, Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан, В. К. Баран [2] та деякі інші автори, діаспорні дослідники, насамперед, А. Камінський і М. П. Прокоп [3].

Між тим, історики не розглядали окремо питання про інтелігенцію як суб’єкта перебудови і не звернули уваги на те, які виключно сприятливі перспективи утворила горбачовська влада для інтелігенції, на які величезні поступки пішла вона заради того, щоб інтелігенція підтримала перебудову, що врешті-решт склало унікальну можливість для інтелігенції взяти відповідальність за долю свого народу.

Отже, зосередимось саме на цьому і проаналізуємо, якими були відносини держави та інтелігенції в часи горбачовського правління, що безпосередньо передували українській мирній революції 1989 — 1991 рр.

Справедливості заради треба відзначити, і на це вже звертали увагу дослідники, що в Україні справи із свободою та демократизацією суспільства були значно гіршими, ніж у Москві. В колах інтелектуалів був добре відомий вислів: “Коли у Москві ріжуть нігті, у Києві ріжуть пальці”. Київ завжди славився “особливою турботою” про культуру. Відомий випадок із фільмом “Гараж”, який пройшов по всьому Радянському Союзу, а в Києві був заборонений [4].

Не ставлячи під сумнів провину у такому стані справ тодішнього українського керівництва, поставимо питання про відповідальність інтелігенції. Зрозуміло, що такі заборони не пройшли даром, і прогресивні зміни її свідомості й світогляду не могли відбутися раптово, давався взнаки важкий тягар нещодавнього минулого. Невипадково одним із своїх нагальних завдань на початку перебудови провідна інтелігенція вважала покаяння, моральне очищення.

Активізація діяльності інтелігенції вже на початку перебудови, як і поява шістдесятників за часів правління М. С. Хрущова, була пов'язана з лібералізацією суспільного і культурного життя. Впродовж майже сімдесяти років, виключаючи часи "відлиги", інтелігенція в СРСР, насамперед її провідна меншість, не тільки була відчужена від влади, а й перебувала під неослабним контролем радянських правоохоронних органів. За умов жорсткого політичного контролю, ідеологічної однозначності, цілковитого верховенства партапарату КПРС інтелігенція була приречена на повне одержавлення, ідеологічну однорівнірність і не мала шансів на прояв будь-якого ідеологічного вільнодумства, підтримку та пропагування інших світоглядних цінностей. Вихована в душі вірності ідейним настановам правлячої Комуністичної партії, конформізму щодо владних структур, прославляння компартійних можновладців інтелігенція була дзеркальним продуктом радянської епохи, вона була орієнтована на державну владу і характеризувалася покірливістю та поміркованістю. Окремі випадки виступів критично настроєних проти влади інтелігентів були виключенням із загального стану справ і не могли суттєво вплинути на ситуацію. Тому, на наш погляд, цілком об'єктивно, що первісні імпульси до поживавлення суспільно-політичної активності в колах інтелігенції могли надійти лише від владної верхівки.

В 1985 році в основу політичної лінії КПРС було покладено концепцію перебудови всіх сфер життя суспільства, мова йшла не тільки про часткові кількісні зміни та підвищення темпів зростання, а й про переорієнтацію всіх сфер діяльності на шлях інтенсивного розвитку, що було неможливим без адекватного стилю (методу) мислення кадрів, відмови від усталених стереотипів і вимагало відповідної перебудови свідомості і психології людей.

“Перекопати широкі верстви трудящих у правильності обраного шляху, зацікавити їх морально і матеріально, перебудувати психологію кадрів — найважливіші умови прискорення нашого зростання”, — підкреслював М. С. Горбачов [5]. Також він зазначав: “Будь-яка перебудова господарського механізму, як відомо, починається з перебудови свідомості, відмови від усталених стереотипів мислення і практики, чіткого розуміння нових завдань” [6]. Вказувалося також на підвищення значення науки, посилення ролі людського фактора, активне використання творчого потенціалу народу.

Отже, на початку перебудови акцент у генеральній лінії партії було зроблено на перебудову свідомості, а це вже прерогатива, як тоді казали, творців духовного виробництва. Втім тоді, так само, як і в 1989 р., авангардне місце в радянському суспільстві відводилося робітничому класові. Тим не менш, відкрито і активно пропагувалися настанови на розвиток критики і самокритики, збагачення духовного життя народу через створення талановитих, оригінальних, потрібних суспільству книг, фільмів, спектаклів, картин і музичних творів. У керівництві духовним, культурним життям, у пропагуванні культурної політики партії, втіленні її в життя головна роль відводилася творчим спілкам [7].

У подальшому спостерігається розвиток постульованих положень. З 1988 р. процеси, які відбувалися в суспільній свідомості, з урахуванням їх складності і масштабності, головний архітектор перебудови стане називати революційними. Без перебільшення можна зазначити, що це так. Уявляється правомірною думка російського історика, професора Віктора Кувалдіна, що з точки зору масової психології, свідомості, поведінки перебудова означала грандіозний перехід від нав'язаного зверху ідейного конформізму до ціннісного і ідеологічного самовизначення особистості [8], і в цьому, на наш погляд, полягає її неперевершене значення.

Реальним кроком до духовного розкріпачення людей стало ініційоване реформаторами поступове визволення від жорсткого контролю засобів масової інформації (“політика гласності”). Його метою було посилення системи зворотніх зв'язків і забезпечення широкої народної підтримки курсові перебудови.

Вітчизняний знавець доби перебудови Олег Бойко визначив

дві сторони вітчизняного варіанту гласності. З одного боку, гласність передбачала забезпечення певної відкритості та доступності партійних і державних установ, а з другого — існування дозованої інформаційної свободи. І якщо “реалізація гасла відкритості та доступності партійних та державних установ була радше необхідною пропагандистською акцією, що мала на меті завоювання симпатій народу, ніж конкретно результативною дією”, то саме у сфері забезпечення свободи, — справедливо відзначив О. Д. Войко, “гласність досить швидко вирвалася з тих рамок, які їй були визначені командою реформаторів, і набула характеру незалежного від будь-чиїх указів та директив процесу, який суттєво впливав на суспільну свідомість” [9]. Завдяки гласності широкій громадськості стали відомі жажливі масштаби Чорнобильської катастрофи, сталінських репресій, голодомору 1932–33 рр. та інша правда про минуле, яка стала справжньою бомбою, що спричинила кардинальні зрушення у свідомості суспільства, розкрила суть і масштаби кризи радянської влади.

Найбільш наочно процес розкріпачення в культурній політиці можна прослідкувати на прикладі діяльності Головного управління у справах літератури і видавництва (Головліту) — головного цензурного літературного органу в СРСР [10].

У 1985 р. Головліт ще повною мірою зберігав свої цензорські функції: у вересні вийшов наказ начальника Леноблгортліту “Про підвищення вимогливості при прийомі матеріалів на контроль” [11].

Квітневий номер журналу “Огонек” за 1986 р. опублікував “Стихи разных лет” М. Гумільова, які не друкувалися з 1921 р., коли поета було розстріляно. Цей номер журналу став бестселером. В осінніх номерах журналу “Знамя” з’явився давно написаний роман А. Бека “Новое назначение”, але значно більше враження на інтелектуалів справила рецензія економіста Г. Попова в журналі “Наука и жизнь”, де вперше радянський лад було охарактеризовано як “адміністративно-бюрократичну систему”. В цьому ж році були опубліковані повість В. Астаф’єва “Печальный детектив”, роман Ч. Айтматова “Плаха”, роман В. Набокова “Защита Лужина”.

У наступному році публікувалися роман А. Рибакіна “Дети Арбата”, повість А. Приставкіна “Ночевала тучка золотая...”, “Зубр” Д. Граніна, поема А. Ахматової “Реквием”, повість

М. Булгакова “Собачье сердце”, “Котлован” А. Платонова. Главлітом було дозволено друкувати окремі матеріали про війну в Афганістані. Зробивши політико-ідеологічні послаблення, головною своєю метою Главліт поставив охорону державних, воєнних і економічних таємниць. В останній за часом “Перечень сведений, запрещенных к опубликованию”, який вийшов у 1987 р., увійшли наступні пункти:

1. Про кількість населення, починаючи з 1947 р. — по місту з населенням менше 50 тис. осіб.

2. Про діяльність органів держбезпеки і радянських розвідувальних органів.

3. Зведені абсолютні дані про злочинність, судимість по району, місту та вище.

4. Про місця дислокації тюрем і колоній.

5. Про використання праці осіб, позбавлених волі, на підприємствах, будівництвах та інших об’єктах.

6. Про крупні аварії та пожежі, які призвели до людських жертв.

7. Маршрути поїздок, зупинки, місця виступів і перебувань членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС.

Парадокс був у тому, що виданий під грифом “Цілком таємно” даний розпорядчий документ не подавався у виконавчі органи [12].

Про складність і повільність процесу політико-ідеологічного вивільнення від монополії КПРС в Україні свідчить інший документ, датований жовтнем 1989 р., в якому, зокрема, зазначено про рішення “утриматися від передачі до бібліотечних фондів загального користування книг Галицького В., Тютюнника К., Чупринки Т.

Враховуючи деякі політичні особливості осіб авторів, залишити у спецфондах публікації Багряного І., Оглобліна О., Шевелева Ю., Штепи К., Калинця І., Мороза В., Світличного І., Чорновола В.” [13].

Документи свідчать, що політико-ідеологічні послаблення Главліт був вимушений робити у зв’язку з посиленням звернень різних категорій громадськості, і в першу чергу представників письменницької та журналістських організацій.

А між тим, союзна влада ініціювала заходи щодо підтримки тих самих спілок письменників і журналістів, і республікан-

ські партапаратники мушили реагувати на директиви зверху. Так, цілий комплекс заходів по реалізації критичних зауважень і пропозицій, висловлених на зустрічі членів бюро Івано-Франківського обкому партії з працівниками засобів масової інформації, творчих спілок містить один з документів Державного архіву Івано-Франківської області [14]. Документ, який займає 28 аркушів, свідчить про явне намагання влади піти назустріч творчій інтелігенції у вирішенні назрілих питань у галузі культури. Для ілюстрації наведемо витяги з цього документа, при цьому збережемо стиль оригіналу.

Заходи

по реалізації критичних зауважень і пропозицій, висловлених на зустрічі членів бюро з працівниками засобів масової інформації, творчих спілок та на обласній нараді працівників культосвітніх установ

№ п/п	Прізвище та ініціали виступаючого	Зміст критичних зауважень, пропозицій	Кому направлено для розгляду	Термін виконання
1	2	3	4	5
1	Добрянський П. К. — відповідальний секретар обласного правління спілки письменників України	Звужується сфера вживання української мови. Кіноафіші виготовляються російською мовою. В ряді книжкових магазинів, зокрема в містах Івано-Франківську, Городенці, інформація подається російською мовою. Потрібно впорядкувати придорожні написи назв населених пунктів, річок. На трасах союзного значення їх варто виготовляти російською і українською мовами, на республіканських і місцевих — українською.	т. Токаренко М. В. тт. Яковишину Б. Ю., Пивовару А. Ю. т. Притулінському С. П.	протягом листопада 1988 р. протягом листопада 1988 р. до 1 січня 1989 р.

№ п/п	Прізвище та ініціали виступаючого	Зміст критичних зауважень, пропозицій	Кому направлено для розгляду	Термін виконання
1	2	3	4	5
		Необхідно виділити приміщення для правління обласної організації товариства “Книголюбів” та обласного клубу творчої інтелігенції	т. Яковишину Б. Ю.	протягом 1988 — 1989 рр.
2	т. Ярош Я. Є. — голова обласного клубу творчої інтелігенції	В занедбаному стані знаходяться музеї В. Стефаника в Снятинському, Л. Мартовича — в Городенківському, П. Козланюка — в Коломийському районах, М. Павлика в м. Косові	т.т. Кованцеву О. І., Пивовару А. Я., Базюку Р. Ф., Тимчук М. М.	до 1 квітня 1989 р.
3	т. Турелик Г. З. — редактор газети “Комсомольський прапор”	Необхідно поліпшити умови праці журналістів обласної молодіжної газети “Комсомольський прапор” і тисменицької районної газети “Вперед”	т. Капітанчуку М. М.	до 1 січня 1989 р.
4	т. Гречух О. І. — заступник редактора тисменицької газети “Вперед”	Для цього частково можна використати приміщення, яке раніше займала редакція обласної газети “Прикарпатська правда”		

На підтвердження факту про підвищену увагу влади до діяльності творчої інтелігенції свідчить також інший документ, який зберігається у фондах того ж архіву [15]. Документ був затверджений Головою Ради Міністрів УРСР М. Орликом, датований 5 серпня 1988 р. і написаний російською мовою. Він вміщує 4 повні аркуші, має вигляд таблиці, яка містить п’ять найменувань. Для ілюстрації наведемо витяги з цього документа.

“Заходи з виконання рішення Ради Міністрів СРСР від 19-20 липня 1988 р. №3-VI “Про хід виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 5 травня 1987 р. № 517 “Питання Спілки театральних діячів СРСР”

№ пункту	Зміст	Заходи	Строк	Виконавці
1	2	3	4	5
1	Радам Міністрів союзних республік за участю республіканських спілок театральних діячів ретельно розглянути коло питань, пов'язаних з їхньою творчою і виробничою діяльністю, активно підтримувати ініціативу театральних спілок, посилити взаємодію з ними місцевих органів, <i>рішуче покласти край бюрократичному підходу до прохань і пропозицій цих спілок</i> (підкреслено в документі — О. Ш.)	Проаналізувати стан творчої і виробничої діяльності підприємств, організацій і закладів системи Спілки театральних діячів України та надати практичну допомогу. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1987 р. №225 “Питання Спілки театральних діячів України” Київському міськвиконкому прийняти рішення про виділення приміщень Спілці театральних діячів України. Виділити службові приміщення для Кримського обласного відділення Спілки театральних діячів України та Будинку актора; Донецького Будинку актора	1988 р. 1988 р. Грудень 1988	Держплан УРСР, Мінфін УРСР, Мінкультури УРСР, Обл. /міськ-виконкоми, Відділ культури, освіти, охорони здоров'я та соцзабезпечення Київський міськвиконком за участю Спілки театральних діячів України Кримський, Донецький обл-виконкоми за участю міжобласних відділень Спілки театральних діячів України

Отже, наведеними прикладами конкретних заходів, яких ужила республіканська влада, ілюструються реальні кроки протекційної політики щодо творчої інтелігенції горбачовського керівництва на останньому етапі існування Радянського Союзу. Вже з 1985 р. радянська влада йшла назустріч творчій інтелігенції, а з 1987 р. її виконавчі органи ухвалюють конкретні розпорядчі документи, спрямовані на вирішення питань сфери діяльності творчих спілок.

Загалом можна відзначити, що перебудова затребувала інтелігенцію. Потрібні були нові ідеї і, відповідно, нові ідеологи.

Політизація творчої інтелігенції наприкінці 1980-х років була викликана попередніми спробами горбачовських реформаторів побудувати концепцію гуманного демократичного соціалізму.

У сфері ідеології реформаторські плани Генерального секретаря Компартії включали у собі: прямий діалог політичного керівництва з народом, становлення гласності та плюралізму думок, критичний перегляд різних етапів радянської історії, видання раніше заборонених книг і випуск заборонених фільмів, послаблення партійного контролю над засобами масової інформації, фактичну відміну цензури, свободу слова. На ділі це означало фактичну відмову від монополії державної ідеології, реальність плюралізму переконань, в тім числі релігійних. Ясно, що в таких модернізаційних ідеологічних реформах була зацікавлена насамперед провідна інтелігенція. Тому не випадково, що вона підтримала ініціативи союзного керівництва.

За роки перебудови радянська ідеологія перетерпіла найбільш суттєве реформування і саме наслідки “зreformованої” політичної культури дали колосальний сплеск процесам демократизації, які охопили всі сфери суспільного життя; адже, як відомо, культурний компонент є інтегруючим чинником політичної системи суспільства. Свідомо чи ні (це вже окреме питання для дискусій) архітектори перебудови піддали суттєвому перегляду і коригуванню комплекс типових для радянського суспільства усталених зразків політичних уявлень і ціннісних орієнтирів, що зрештою вплинуло на політичну поведінку громадян.

Джерела та література

1. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.) // history.org.ua/zbirnyk/5/index.htm; він же. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / Інститут історії України, НАН України. — К., 2001. — 160 с.; Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). — К.: “Ексоб”, 2000. — 296 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 306 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990-х рр. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.; Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). — К.: Либідь, 1993. — 200 с.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — 379 с.; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.) / Наук. ред.: Реєнт О. П.; НАН України, Ін-т історії України — К.: Рідний край, 2000. — 616 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 670 с.
3. Камінський А. На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. — Мюнхен: Укр. вільний університет, 1990. — 624 с.; Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. Бібліотека українознавства. — Т. 62. — Нью-Йорк. — Париж. — Сідней. — Торонто. — Львів, 1993. — 646 с.
4. Толпыго А. Капризный цветок. Советская интеллигенция России и Украины после 1985-го // Дружба народов. — 1997. — №5. — С. 171–176.
5. Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лютого 1986 р. — К.: Політвидав України, 1986. — С. 29.
6. Там само. — С. 46.
7. Там само. — С. 110–111.
8. Кувалдин В. Три развилки горбачевской перестройки // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — С. 90.
9. Бойко О. Д. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови // Література та культура Полісся. Вип. 20 / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. — Ніжин. НДПУ, 2002. — С. 253.
10. Чуприна В. И. Интеллигенция и власть: исторический опыт взаимодействия в середине 50-х — начале 90-х гг. ХХ века (на ма-

- териале Северо-Кавказского региона). — Дис. докт. ист. наук. 07.00.02. — М., 2000. — С. 175.
11. Брюм А. В. Закат Главлита: Как разрушалась система советской цензуры: документальная хроника 1985–1991 гг. // Исследования и материалы. — М., 1995. — Сб. 71. — С. 168–187.
 12. Там само. — С. 175.
 13. Записка начальника Главліту УРСР Л. Д. Солодовника від 12 жовтня 1989 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 144–145.
 14. Критичні зауваження і пропозиції, висловлені на зустрічі членів бюро з працівниками засобів масової інформації, творчих спілок та обласній нараді працівників культосвітніх установ 22 жовтня 1988 року, заходи та інформації про їх виконання за 1988–1989 роки // Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. П№Р-1. — Оп. 1. — Спр. 5401. — Арк. 1–28.
 15. Заходи з виконання рішення Ради Міністрів СРСР від 19–20 липня 1988 р. №3-VI “Про хід виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 5 травня 1987 р. №517 “Питання Спілки театральних діячів СРСР” // Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. Р-295. — Оп. 5. — Спр. 5907. — Арк. 69–72.

Анотації

***Шановская Е. А.* Политические предпосылки появления интеллектуально-духовной оппозиции советскому режиму в конце 1980-х гг. (на примере УССР).**

В статье аргументируется мысль о том, что политизация интеллигенции в конце 1980-х годов была следствием общественно-политических реформ, и в первую очередь расширения свободы в идеологическом и культурном измерении, а также протекционистской политики власти по отношению к интеллигенции.

***Shanovskaya H. A.* The political preconditions of forming of the intellectual and spiritual opposition to the Soviet power in the late 1980s (on the USSR example).**

The author argues that the politicization of intelligentsia in the late 1980s was the consequence of the social and political reforms, and first of all of more freedom in the ideological and cultural dimensions as well as of the power's protectionist policy with regard to the intelligentsia.